

Wel of geen stijl?

*Architecture never changes. Vitruvius' Utilitas, Firmitas, Venustas can be easily translated into Typology, Design and Style. Every building can be valued by these terms. It requires Intelligence, Skill and Taste respectively. Architecture can be brilliant, smart and beautiful or stupid, clumsy and ugly or any mix. Ethos does not apply to architecture.*¹

Op initiatief van de Rotterdamse Academie van Bouwkunst werd in november 2007 op een internationaal seminar onder de titel 'Tradition Today' een dag lang aandacht besteed aan de oprukkende invloed van de traditionalistische architectuur in ons land. Er traden architecten op uit binnen- en buitenland, maar de meest interessante bijdrage kwam van de Duitse historicus (en hoogleraar geschiedenis en theorie van de architectuur) Wolfgang Sonne. Op glasheldere wijze onderbouwde hij in enkele trefwoorden de volgens hem vier mogelijke manieren van omgaan met de historie in de architectuur. Allereerst de zogenaamde 'eternal laws', vooral toegepast door architecten die menen dat de architectuur onveranderbare oerwetten kent en die steeds opnieuw gebruiken, vervolgens de 'continuous evolution', waarin architectuur zich gedurende de geschiedenis ontwikkelt en waarin de gebruikte historische elementen worden aangepast aan de nieuwe tijd, ten derde de 'historic repetition' of 'critical reuse', waarin zorgvuldig gekozen elementen uit de geschiedenis in de nieuwe architectuur terecht komen, en ten slotte de 'modern approach', waarin relaties met de historie meestal ontbreken; hij noemde de modernisten in dat verband zelfs lui. Sonne toont in elk geval aan dat je niet gemakkelijk van één 'traditionalisme' kunt spreken.

In de jaren daarna komen de voor- en tegenstanders van historiserende of meer traditionele architectuur steeds feller tegenover elkaar te staan. Zoals onder meer te zien op de opiniepagina van *NRC Handelsblad*, waar in juni 2009 een korte maar hevige strijd over het beleid van de Nederlandse architectuurinstellingen werd uitgevochten, aansluitend voortgezet op de *NRC*-website. Het debat werd aangezwengeld door architect en auteur Paul Dijkman die onder de titel 'Bedrijf geen propaganda met staatsgeld. Architectuurfondsen zijn als DDR' stelde dat, hoewel de steun onder het publiek voor die traditionalistische (maar ook de organische) architectuur groeiende is, de subsidiestromen vanuit de daartoe bestemde fondsen, maar ook het selectiebeleid van het Nederlands Architectuurinstituut en dit Jaarboek deze belangrijke architectuurstromingen volstrekt zouden negeren.

Snelle reacties van architect Bjarne Mastenbroek (tevens bestuurslid van het Stimuleringsfonds voor de Architectuur [SfA]) en NAI-directeur Ole Bouman probeerden Dijkman en de krantlezer in vaak scherpe bewoordingen duidelijk te maken dat er geen enkele sprake is van eenzijdigheid in het brede subsidie- en tentoonstellingsaanbod. Mastenbroek vergeleek de auteur zelfs met de populisten in de politiek: 'Zij zijn vooral goed in het met een grote bek aan de kaak stellen van zaken zonder daar kennis over te hebben, laat staan een weldoordachte oplossing daartegenover te stellen.' Ook SfA-directeur Janny Rodermond deed enkele weken later op de *NRC*-website een vergelijkbare duit in het zakje. Een indeling in drie stromingen (traditioneel, modern, organisch) is wat haar betreft allang achterhaald, vooral vanwege de diversiteit in de uiterlijke kenmerken van de architectuur. En diversiteit is juist waar het fonds voor pleit, mede omdat veel nieuwbouw straks een plek moet krijgen in de bestaande stad. Maar ook zij badineerde Dijkman, zowel in haar titel 'Populisme in het architectuurdebat' als in haar openingszin: 'De trend om ontevreden of gefrustreerde burgers ruimhartig een podium te bieden in de media heeft ook de opiniepagina's van *NRC Handelsblad* bereikt.' Alsof het cultureel hoogstaande en gewaardeerde dagblad zich nu verlaagde tot het niveau van populaire weblogs als *GeenStijl!*? Geldt het recht op vrije meningsuiting van burgers – ook en vooral over hun directe gebouwde omgeving – dan niet meer in de kwaliteitspers? Uiteindelijk kreeg Dijkmans mening nog enige vakmatige steun in de krant, bijvoorbeeld van architect Peter Drijver, die zelf met zijn architectenbureau Scala een groeiend, mede op de traditie gebaseerd oeuvre realiseert. Hij betoogde dat voor het in 2009 verschenen boek van Hans Ibelings en Vincent van Rossem met als titel *De nieuwe traditie. Continuïteit en vernieuwing in de Nederlandse architectuur* de aangevraagde subsidie door het Stimule-

ringsfonds inderdaad tot tweemaal toe werd afgewezen, vooral omdat 'een kritische vraagstelling' zou ontbreken. Dit lijvige boek biedt een breed en gelaagd overzicht van de actuele traditionele architectuur in Nederland, gecombineerd met een diepgaander beschouwing over de ontstaansgeschiedenis. Maar ook andere publicaties over dit onderwerp verkregen geen financiële steun van het fonds, zoals het door fotografe Korrie Besems samengestelde *Verzonnen verleden* (2009), met daarin een beeldoverzicht van traditionele architectuur uit 32 vinexwijken en een uiterst lezenswaardig essay met een chronologisch overzicht van de opkomst van het traditionalisme van architectuurcriticus Bernard Hulsmans (al weer *NRC Handelsblad*) met als titel 'F**k the Zeitgeist'. Hulsmans gaat in zijn artikel op zoek naar de start van het succes van wat hij het nieuwe of neotraditionalisme noemt en komt uit bij de resultaten van de prijsvraag voor een stadsvernieuwingsplan in Groningen. Daar koos de bevolking in 1992 in grote meerderheid voor het ontwerp van de Italiaanse architect Adolfo Natalini, terwijl de vakjury opteerde voor het plan van Gunnar Daan (slechts gesteund door 10 procent van de bevolking). Het college van B en W bekrachtigde de lokale voorkeur en Natalini's ontwerp voor de Waagstraat werd uiteindelijk in 1996 opgeleverd: 'Het bleek geen Anton-Pieck-kitsch, maar een zwaar gebouw met on-Nederlandse natuurstenen gevels en met een klassieke driedelige opbouw van basis, middenstuk en hoofdgestel', aldus Hulsmans. Na een overzicht van het groeiende succes van het neotraditionalisme, zelfs onder 'geharde' modernistische architecten als Claus en Kaan (Huis voor Cultuur en Bestuur, Hellendoorn), Adriaan Geuze (De Laak 1 en 2 in Vathorst) en Liesbeth van der Pol (witte, met kunststof planken beklede villa's in De Groote Wielen, Den Bosch) sluit hij af hij met een bespreking van de 'Smaaktest Nederlandse Woningbouw' van FARO Architecten².

Dit architectenbureau was benieuwd naar de achtergrond van de zogenaamde smaakkloof tussen leken en professionals en bedacht een interessante vorm om dat te kunnen testen. Ze plaatsten beelden van 100 projecten (in 12 categorieën) op internet en vroegen de bezoekers elk beeld te voorzien van een schoolcijfer van 1 tot en met 10. De test werd door meer dan 15.000 deelnemers ingevuld en genereerde landelijke publiciteit. De conclusies gaven niet alleen inzicht in de belangrijkste smaakverschillen tussen leken en architecten; beide groepen bleken het over veel zaken verrassend eens te zijn. Inderdaad hebben architecten vaker een voorkeur voor 'modern sober' en kiezen leken eerder voor 'retro' en 'vrije retro', maar 'echt oud', 'oud-nieuw', 'klassiekers', 'modern retro' en 'modern expressief' worden in beide groepen hoog gewaardeerd. Met name de toegepaste architectonische middelen, zoals de kwaliteit van materialen en toegepaste details blijken bij die waardering een belangrijke rol te spelen.

De bovengenoemde typen van FARO, gecombineerd met de eerder ingezette architectuurdiscussie in termen van stijl – (neo)traditionalisme, (neo)modernisme en/of organische architectuur – riepen bij ons het verlangen op naar een breder en meer actueel overzicht van het huidige Nederlandse architectuurlandschap. In onze herinnering kwamen allereerst de beeldende 'evolutieschema's' van de Amerikaanse architectuurhistoricus Charles Jencks, maar ook die van architectuurcriticus Hans van Dijk weer bovendrijven. Beiden beschreven ze chronologisch de ontwikkeling in de architectuur en ze deden dat voornamelijk in termen van stijl; Jencks bekeek de gehele, voornamelijk westerse wereld en Van Dijk beschreef de Nederlandse situatie.

In zijn beroemde publicatie *The Language of Post-Modern Architecture* (1977) toont Jencks voor het eerst zijn 'Evolutionary Tree'. Vooral om te laten zien vanuit welke verschillende bronnen de nieuwe stroming van het postmodernisme in de tweede helft van de twintigste eeuw heeft kunnen ontstaan. In een later boek getiteld *Architecture 2000 and Beyond* breidt hij zijn Evolutionary Tree uit tot een terugblik over de gehele eeuw. Op een verschuivende tijdslijn laat hij zien hoe er vanuit een zestal basistradities in de architectuur tussen 1900 en 2000 wat hem betreft minstens vijftig expliciet nieuwe stijlen, bewegingen of scholen (op elk moment ongeveer vijf tegelijk dominant en per vijf jaar een nieuwe) zijn ontstaan.

In Nederland wordt in diezelfde periode eveneens gedetailleerd teruggeblikt op de architectuur en stedenbouw van de voorbije

Style or no style?

*Architecture never changes. Vitruvius' Utilitas, Firmitas, Venustas can be easily translated into Typology, Design and Style. Every building can be valued by these terms. It requires Intelligence, Skill and Taste respectively. Architecture can be brilliant, smart and beautiful or stupid, clumsy and ugly or any mix. Ethos does not apply to architecture.*¹

In November 2007, at the initiative of the Rotterdam Academy of Architecture, a day-long international seminar entitled 'Tradition Today' addressed the growing influence of traditionalist architecture in the Netherlands. The speakers included Dutch and foreign architects but the most interesting contribution came from the German historian (and professor of the history and theory of architecture) Wolfgang Sonne. With utmost clarity he elucidated what he sees as the four possible ways of dealing with history in architecture by way of four key phrases. First of all there are the so-called 'eternal laws', applied mainly by architects who believe that architecture is governed by immutable ancient laws which they continue to employ; then there is 'continuous evolution' in which architecture evolves throughout history and the historical elements employed are adapted to the new era; thirdly 'historic repetition' or 'critical reuse', in which carefully selected elements from history turn up in new architecture; and finally the 'modern approach' in which relations with history are usually lacking – he even called the modernists lazy in this respect. In each instance, Sonne demonstrated that it is difficult to talk about one single 'traditionalism'.

In the years following this seminar, the war of words between proponents and opponents of historicizing or more traditional architecture became increasingly vehement. Witness, for example, the opinion pages of the broadsheet newspaper *NRC Handelsblad*, where in June 2009 a short but heated dispute over the policy of Dutch architectural institutions was fought out, and subsequently continued on the *NRC*'s website. The debate was sparked by architect and writer Paul Dijkman who claimed, in an article entitled 'Don't make propaganda with public money. Architecture funds are like the GDR', that although public support for traditionalist (and also organic) architecture is growing, the allocation of grants by the relevant funds and the selection policy of the Netherlands Architecture Institute and this Yearbook completely ignore this major architectural movement.

Immediate and often sharply worded reactions from Bjarne Mastenbroek (architect and a member of the board of the Netherlands Architecture Fund [SfA]) and NAI director Ole Bouman attempted to make it clear to Dijkman and the newspaper's readers that there is no question of one-sidedness in the wide array of grants and exhibitions. Mastenbroek went so far as compare Dijkman with political populists: 'They are especially good at loudly denouncing things without knowing anything about them, let alone having a well-thought-out alternative'. A few weeks later, the SfA's director Janny Rodermond added her two cents' worth to the *NRC* website, claiming that a division into three movements (traditional, modern, organic) had long been obsolete, not least because of the diversity of external characteristics in Dutch architecture. And diversity was precisely what the Fund favoured, in part because a lot of new buildings would have to be fitted into the existing city. But she, too, took a swipe at Dijkman, both in her title, 'Populism in the architectural debate', and in her opening sentence: 'The trend for generously offering dissatisfied or frustrated citizens a podium in the media has now reached the opinion pages of *NRC Handelsblad*'. As if the culturally high-minded and esteemed newspaper had lowered itself to the level of popular web logs like *GeenStijl* (No Style). Are we to conclude that the citizen's right to free expression – including and especially about their immediate built environment – no longer applies in the quality papers? Eventually, Dijkman's view received some professional support in the paper, for example from architect Peter Drijver who, with his architectural practice Scala, is realizing a growing body of work based in part on tradition. He argued that a book published in 2009 by Hans Ibelings and Vincent van Rossem, *The new tradition. Continuity and renewal in Dutch architecture*, had indeed been twice refused a grant by the SfA, chiefly because it supposedly lacked 'a critical presentation of the issue'. This substantial book offers a broad and layered overview of current traditional architecture in the Netherlands, together with a more in-depth historical account of its origins. Other publications on this subject had also failed to receive any financial support from the Fund, such as *A contrived past* (2009), compiled by photographer Korrie Besems, which contained a photographic survey of traditional architecture in 32 Vinex districts and a very worthwhile essay with a

chronological overview of the rise of traditionalism by (*NRC Handelsblad*) architecture critic Bernard Hulsman entitled 'F**k the Zeitgeist'. Searching for the beginnings of the success of what he calls new or neo-traditionalism, Hulsman lights upon the outcome of a competition for an urban renewal plan in Groningen in 1992. The great majority of the population preferred the design by the Italian architect Adolfo Natalini, whereas the professional jury opted for the plan by Gunnar Daan (supported by only 10% of the population). The municipal executive upheld the local preference and Natalini's design for Waagstraat was eventually completed in 1996: 'Instead of an Anton Pieck-type kitsch, it turned out to be a massive building with un-Dutch stone facades and a classic tripartite composition of base, middle section and entablature,' wrote Hulsman. After an overview of the growing success of neo-traditionalism, even among 'seasoned' modernist architects like Claus en Kaan (Huis voor Cultuur en Bestuur, Hellendoorn), Adriaan Geuze (De Laak 1 and 2, Vathorst) and Liesbeth van der Pol (white villas clad with synthetic clapboards in De Groote Wielen, 's-Hertogenbosch), he concluded with a review of the 'Dutch Housing Taste Test' by FARO Architecten². Curious about the background to the supposed 'taste gulf' between the general public and professionals, this architectural practice came up with an interesting way of putting it to the test. They placed images of 100 projects (in 12 categories) on the Internet and asked visitors to rate each picture on a scale from 1 to 10. The test, which over 15,000 people completed, generated national publicity. The conclusions not only provided an insight into the main differences in taste between non-professionals and architects, but also revealed unexpected agreement on many points by the two groups. True, architects were more likely to favour 'modern sober' and non-professionals 'retro' and 'free retro', but 'genuinely old', 'old-new', 'classics', 'modern retro' and 'modern expressive' were highly rated in both groups. It seems that architectural means, such as the quality of the materials and the detailing, weighed especially heavily in that rating.

The range of types presented by FARO, in combination with the earlier architectural debate in terms of style – (neo)traditionalism, (neo) modernism and/or organic architecture – prompted a desire for a broader and more up-to-date overview of the present Dutch architectural landscape. Two possible models that sprang to mind were the visual 'evolutionary diagrams' of the American architecture historian Charles Jencks, as well as those of Dutch architecture critic Hans van Dijk. Both described the chronological development of architecture and did so primarily in terms of style; Jencks looked at the entire, mainly Western, world and Van Dijk described the Dutch situation. Jencks first presented his 'Evolutionary Tree' in his now-famous *The Language of Post-Modern Architecture* (1977). His main aim was to show the various sources that had led to the emergence of the new post-modernist movement in the second half of the twentieth century. In a later book, *Architecture 2000 and Beyond*, he expanded his Evolutionary Tree into a retrospective of the entire century. On a sliding timeline he showed how six basic traditions in architecture between 1900 and 2000 had, in his view, spawned at least fifty explicitly new styles, movements or schools (five dominant at any given moment and a new one every five years). Detailed reviews of the architecture and urban design of the previous century also appeared in the Netherlands in the same period. Pieter van Wesemael compiled a comprehensive, fold-out 'Calendar of Dutch architecture in the twentieth century' as an appendix to the massive illustrated history, *A Hundred Years of Dutch Architecture, 1901–2000* by Umberto Barbieri and Leen van Duin. Interestingly, they recognized only five dominant 'approaches': traditionalism, expressionism, functionalism, rationalism and post-modernism. And at the Architecture Biennale in São Paulo in 1999, the Dutch entry centred on a thirty-metre-long 'wall of history' put together at the initiative of Max Risselada and likewise later published in fold-out form. This, too, was a chronological overview with succinct information about spatial policies, style development, major architects and with lots of images, especially of the 'key buildings' of those hundred years. But of particular interest in this context is an earlier diagram published by Hans van Dijk in the November 1997 issue of the magazine *Archis*, in which he arranged the most important Dutch trends and architects between 1960 and 1997 with the aid of stuck-on strips of typed text. Remarkably, he did not confine himself to the well-known style labels but attempted to expand the stylistic terms considerably and, by using new word combinations, to make them a more accurate and detailed reflection of what he felt they stood for. At the same time Van Dijk abandoned any

eeuw. Pieter van Wesemael stelde daartoe een overzichtelijk en uitvouwbaar 'Calendarium Nederlandse architectuur in de twintigste eeuw' samen, als bijlage bij het grote overzichtboek *Honderd jaar Nederlandse architectuur, 1901–2000* van auteurs Umberto Barbieri en Leen van Duin. Wat opvalt is dat zij slechts vijf dominante 'benaderingen' onderkennen: traditionalisme, expressionisme, functionalisme, rationalisme en postmodernisme. En op de Architectuurbiënnale in São Paulo in 1999 stond in de Nederlandse expositiebijdrage een dertig meter lange en op initiatief van Max Risselada samengestelde 'muur van de geschiedenis' centraal – later eveneens als vouwblad in druk uitgegeven. Ook hier een chronologisch overzicht met beknopte informatie over de ruimtelijke politiek, de stijlontwikkeling, de belangrijkste architecten en met vele beelden, vooral van de 'sleutelgebouwen' uit die honderd jaar.

Maar vooral interessant in dit verband is een eerder, door architectuurcriticus Hans van Dijk gepubliceerd schema in het tijdschrift *Archis* van november 1997. Hij rangschikt met behulp van opgeplakte strookjes getypte tekst de belangrijkste Nederlandse stromingen en architecten uit de periode van 1960 tot 1997. Opvallend is dat hij zich niet beperkt tot de bekende stijlbenamingen, maar dat hij een poging waagt om de stijltermen sterk uit te breiden en ze in nieuwe woordcombinaties meer gedetailleerd en preciezer te laten vertellen wat ze zijns inziens vertegenwoordigen. Tevens probeert Van Dijk de ontwikkeling in het werk van architecten niet meer te vangen onder één stijl, maar hij plaatst ze chronologisch onder verschillende stijlbenamingen. Jo Coenen bijvoorbeeld staat in de tijd succesievelijk zowel genoemd onder 'Regionalism' als onder 'Contextualist Articulation' en 'Neo-Corb'.

Van Dijk zegt er in zijn korte begeleidende tekst bij het schema het navolgende over: 'In tegenstelling tot de historische diagrammen van Charles Jencks is hier niet geprobeerd de bijzonderheden binnen essentialia op te sluiten, maar om ze er omheen en ertussen te verspreiden. Ook is getracht het oplossen van samenhangende "bewegingen", "tradities" en "stromingen" in de huidige proliferatie van individuele posities te illustreren. Niettemin zijn er hypothetische generalisaties opgenomen ter voorkoming van complete desoriëntatie, of erger, polemische immuniteit.' Hoewel Van Dijks taalgebruik, in combinatie met de veelkleurige termen die hij introduceert, wel enige irritatie oproept, blijft zijn toenmalige poging tot overzicht een moedige en diepgaande.

Of we in de afgelopen eeuw nu vijftig verschillende of juist vijf dominante architectuurstijlen achter de rug hebben interesseert ons op dit moment minder, wij zochten door naar een helder totaalbeeld van het veelkleurige vaderlandse architectuurlandschap. Die wens leidde tot de introductie van een nieuw eigen overzicht, dat bij de presentatie van de eerste *NL Architectengids* eind 2008 in een ruwe versie kon worden getoond. Juist omdat daarin de actuele situatie aan bod komt, kent de opbouw geen chronologie meer, waardoor ruimte ontstaat voor andere thema's.

We plaatsten de meest belangrijke architectuurbenaderingen op de horizontale as; van links naar rechts: Traditie – Moderniteit – Neomoderniteit³ en we voegden de term Avant-Garde toe. Omdat elke periode in de architectuur immers een goed aanwijsbare voorhoede kent, die in bredere chronologische overzichten echter niet meer als zodanig is te benoemen. Op de verticale as plaatsten we de hoeveelheid (in het gerealiseerde werk) toegepaste architectonische middelen, op een gevoelsmatige schaal van weinig tot veel en we kozen voor een schaaftachtige opbouw met 64 velden. Vervolgens gaven we de belangrijkste 60–70 Nederlandse architectenbureaus⁴ (aangevuld met enkele buitenlandse bureaus die in ons land werken) met behulp van digitale post-it memo's een plaats binnen dit schema. Al snel bleek dat het middendeel van het diagram druk bezet werd, daarom verdeelden we dat centrum zelf opnieuw in 64 kleinere velden.

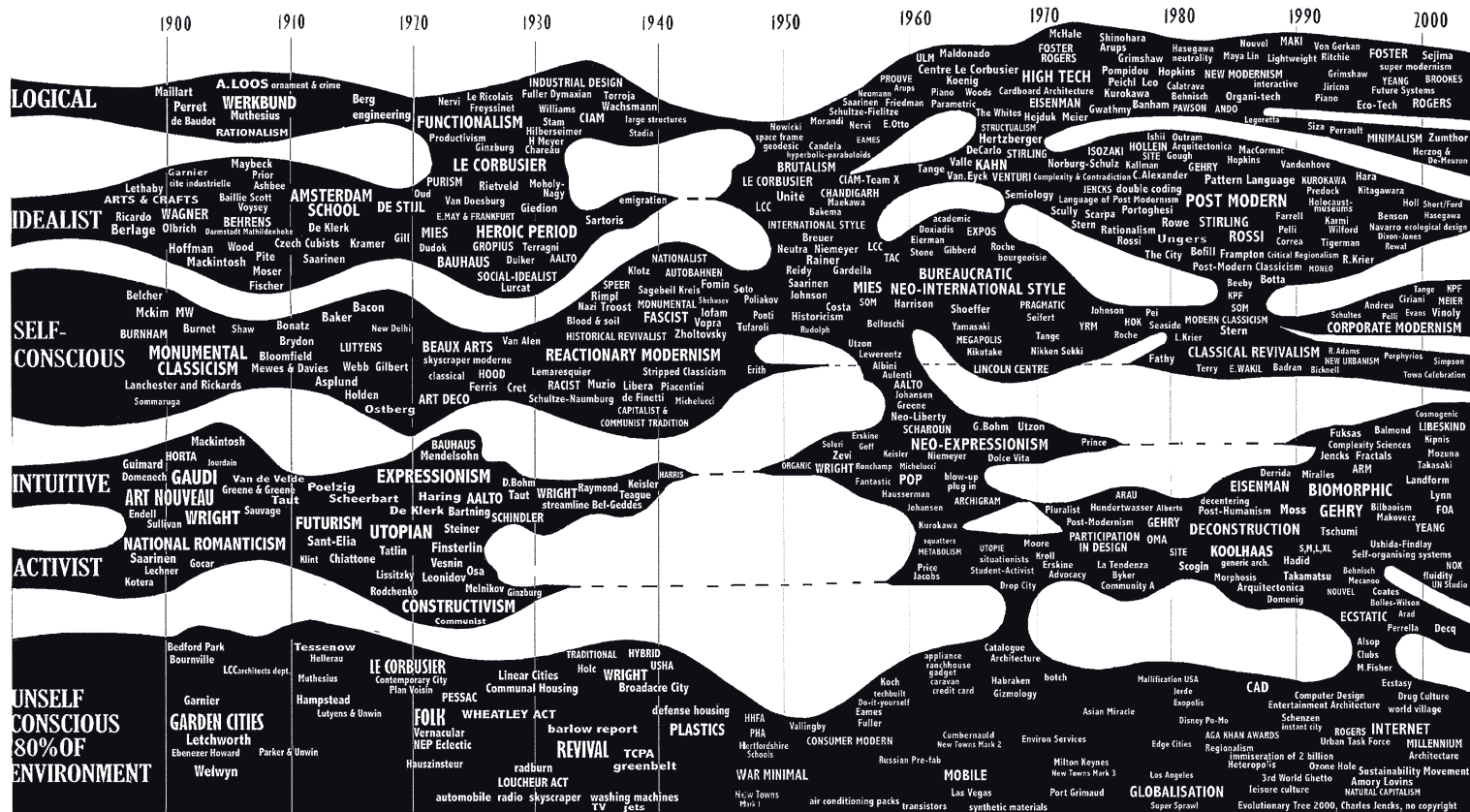
Uiteindelijk blijken de randen van dit diagram het meest interessant en er ontstaat als vanzelf een aantal significant verschillende groepen architecten. Met de klok mee: degenen die werkend vanuit de traditie vooral eenvoud nastreven, zij die vanuit die traditie meer of zelfs veel verschillende architectonische middelen hantieren, de veel middelen hanterende moderneren, de 'more is more' nastrevende avant-gardearchitecten, de 'gewone' avant-garde, de minimalisten binnen die avant-garde en ten slotte de met weinig

architectonische middelen werkende moderneren. Vanuit deze acht groepen is een vereenvoudigd nieuw diagram samengesteld, dat op de x-as de drie pijlers traditie, moderniteit en avant-garde met hun respectievelijke tussengebieden bevat en dat op de y-as in drieën is verdeeld: weinig of veel toegepaste middelen met een overgangsgebied daartussen. Zonder vele stijltermen te gebruiken biedt dit laatste schema ons inziens een eenvoudig, maar redelijk compleet beeld van de dominante actuele architectuurbenaderingen in ons land. De vereenvoudigde opzet blijkt tevens goed bruikbaar om de voor dit Jaarboek geselecteerde gebouwen ieder een heldere eigen plaats te geven binnen het diagram.

Ter afsluiting nog een enkel woord over de architecten die vooral werken vanuit de traditie. De vaste en meest bekende spelers als Rob Krier, Soeters Van Eldonk en Molenaar & Van Winden tonen in hun stedenbouwkundige werk veel waardering voor de kwaliteiten van de traditionele stad. Met haar langzaam gegroeide opbouw, haar heldere en omsloten openbare ruimten, die op wisselende wijze, maar bijna altijd duidelijk en vaak gevarieerd of soms verrassend via stegen, straten of lanen met elkaar zijn verbonden. In zijn lezingen laat Sjoerd Soeters die voorliefde voor de opbouw van de stad meestal zien aan de hand van twee zwart-witbeelden: een plattegrond van de middeleeuwse Italiaanse stad Parma naast een modern stadsontwerp van Le Corbusier, met in beide plaatjes bebouwing in zwart en openbare ruimte in wit. Nadat zijn toehoorders even de kans hebben gekregen de opvallende visuele verschillen tot zich te nemen stelt hij vervolgens: 'Dames en heren, het werk aan de stad is voor een goede stedenbouwkundige of architect echt heel eenvoudig: meer zwart en minder wit!'

En die kwaliteiten van de stad heeft Soeters ook in eigen werk reeds vele malen getoond. Zijn stedelijke-vernieuwingsprojecten in Nijmegen (Mariënborg), in Amsterdam (Java-eiland) en nu in Zaanstad (Inverdan) laten stuk voor de stuk de kracht van de gekozen uitgangspunten en het vakmanschap van de maker zien. Maar ook Molenaar & Van Winden betogen voor elk ontwerpprobleem de voor dat geval meest geëigende benaderingswijze te kiezen uit het brede palet dat ons vanuit de architectuurhistorie wordt aangereikt. Ze noemen die aanpak 'radicaal eclecticisme', niet voor niets tevens de titel van het laatste hoofdstuk van het eerdergenoemde boek over het postmodernisme van Charles Jencks.

Vanzelfsprekend komen er, vanwege de groeiende populariteit van het werk dat vanuit de traditie tot stand komt, inmiddels ook minder vaardig gemaakte plannen tot stand. Wanneer iets interesse oproept bij de klant blijken er immer architecten te zijn die gewoon meedoen omdat er nu eenmaal vraag naar is, of ze het vakmatig nu wel of niet aankunnen.⁵ En we kennen die nieuwe notariswoning nu wel; ook in de bouw gaat het 'junkfood' kennelijk als snelle broodjes over de toonbank, met nog onbekende obesitale gevolgen voor de architectuur. Ze zullen in onze jaarboeken in elk geval niet voorkomen. Terwijl het werk van de belangrijke traditionalisten wel degelijk werd geselecteerd voor opname. Zo werd dat eerste gebouw van Natalini in Groningen, maar ook het belangrijkste werk van Rapp+Rapp, Hans Kollhoff, Charles Vandenhove en verschillende projecten van Soeters Van Eldonk en Molenaar & Van Winden in het *Jaarboek Architectuur in Nederland* gepubliceerd. Dijkman heeft dus aantoonbaar ongelijk, zeker waar het deze jaarboeken betreft; ook de organische NMB-bank stond er in, evenals recent het organische ontwerp van Friedensreich Hundertwasser voor het nieuwe Ronald McDonaldhuis in Valkenburg aan de Geul. Nu de consument – via particulier (of collectief particulier) opdrachtgeverschap – steeds meer invloed krijgt op zijn eigen woning en woonomgeving, zal het beslist vaker voorkomen dat hij of zij kiest voor oplossingen die we al kennen en die hem of haar kennelijk meer vertrouwen geven. Gelukkig zijn vaardige architecten, meer traditioneel geworteld of juist modern werkend, voortdurend in staat om ons ruimtelijke en beeldende ervaringen te bieden die we nu nog niet kennen. Laten we er, mede in het licht van de openingswoorden van Gijs Raggers, van uitgaan dat dat zo blijft.

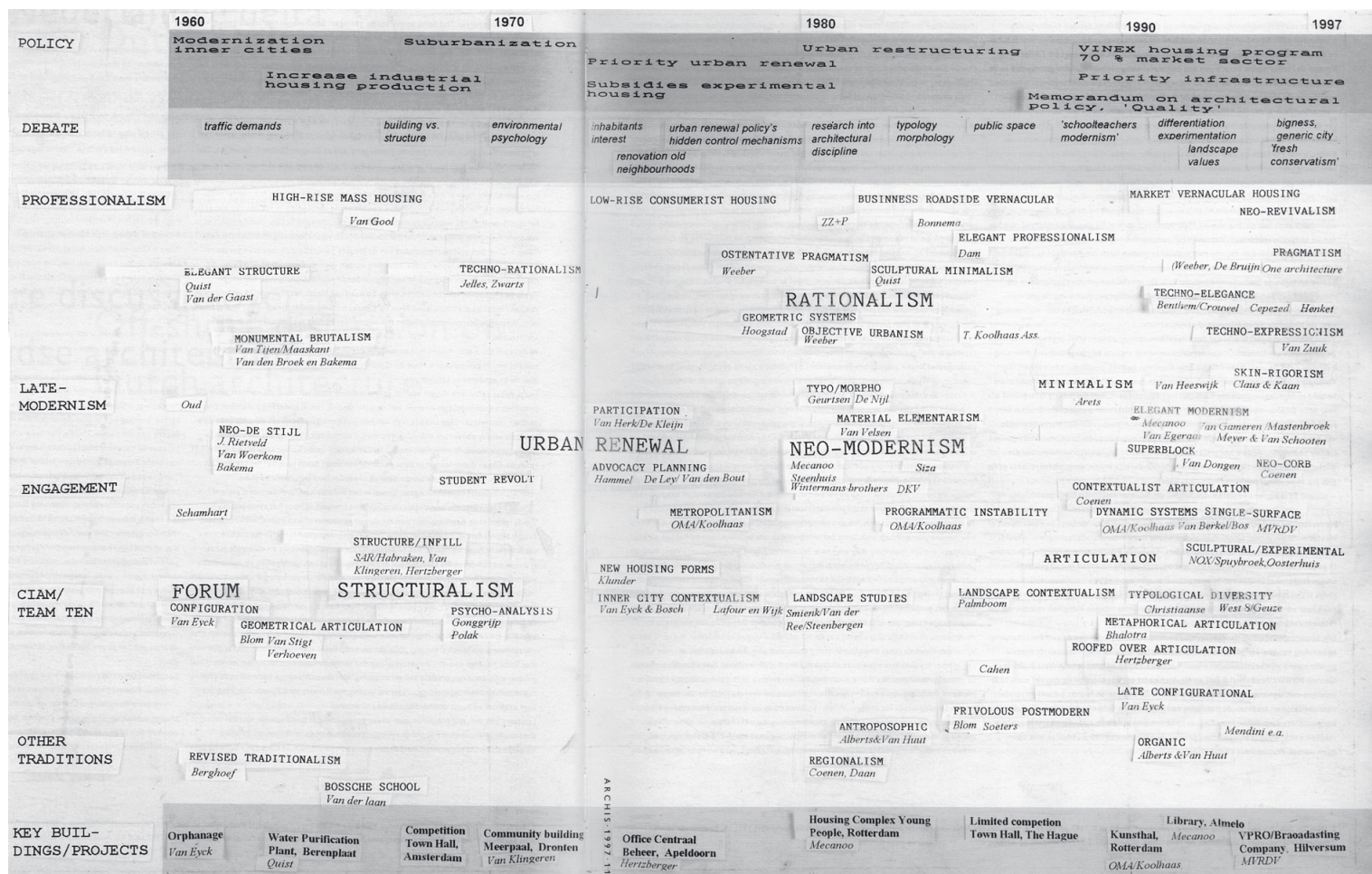

'Evolutionary Tree' uit Charles Jencks, *Architecture 2000 and Beyond* (2000)

'Schema belangrijkste Nederlandse stromingen en architecten uit de periode 1960 tot 1997', Hans van Dijk, *Archis* (november 1997)

'Evolutionary Tree' from Charles Jencks, *Architecture 2000 and Beyond* (2000)

'Diagram of the most important Dutch architectural movements and architects from the period 1960 to 1997', Hans van Dijk, *Archis* (November 1997)

attempt to encapsulate the development in the work of individual architects in a single style; instead he placed them chronologically in different style categories. Jo Coenen, for example, appeared successively under 'Regionalism', 'Contextualist Articulation' and 'Neo-Corb'.

In his brief introduction, Van Dijk had this to say: 'In contrast to the historical diagrams of Charles Jencks, this one tries to avoid to pigeon-hole particularities within essentials, but intends to spread them around and between them. It also endeavours to illustrate the dissolution of coherent "movements", "traditions" or "currents" of the recent past in the present proliferation of more individual positions. But nevertheless, hypothetical generalizations have been provided to avoid complete disorientation, or worse, polemical immunity'. Although Van Dijk's use of language, in combination with the colourful terms he introduces, can be a little irritating, his attempt to provide an overview remains courageous and thorough.

Whether the last century produced fifty different or five dominant architecture styles is of less interest to today; what is needed is a clear overall view of the colourful Dutch architecture landscape. Hence the initiative to produce a new overview, a rough version of which was unveiled at the presentation of the first *NL Architectengids* at the end of 2008. And because it reflects the current situation, the chronological structure could be abandoned in favour of other themes. The most important architectural approaches were placed along the horizontal axis; from left to right: Tradition – Modernity – Neo-modernity.³ To these was added the term Avant-Garde because every period in architecture has a demonstrable vanguard which can no longer be identified as such in broader chronological surveys. The vertical axis represented the number of architectural means employed (in the realized work) on a subjective scale from few to many. The whole was organized in a chessboard layout of 64 squares. With the help of digital post-it notes, the 60–70 most important Dutch architectural practices⁴ (plus a few foreign firms working in the Netherlands) were allotted a place in this diagram. When the central section of the diagram quickly became overpopulated, it was divided in turn into 64 smaller squares. Ultimately, it was the edges of this diagram that proved to be the most interesting and here, as if of their own accord, a number of significantly different groups of architects emerged. Clockwise: those who strive for a tradition-based simplicity, tradition-based architects who use more or even many different architectural means, the versatile moderns, the 'more is more' avant-gardists, the 'ordinary' avant-garde, the minimalists within that avant-garde and finally the modernists who work with very few architectural means. Based on these eight groups, a new, simplified diagram was drawn up with the three pillars of tradition, modernity and avant-garde on the X axis together with their respective intermediate areas, and with a Y axis divided in three: few or many applied means and in-between transitional area. Without using many stylistic terms this final diagram offers a simple but fairly complete picture of the dominant current architectural approaches in the Netherlands. The simplified set-up also proved to be suitable for assigning each of the buildings selected for this Yearbook their own unambiguous place in the diagram.

In conclusion a few words about those architects who work mainly on the basis of tradition. The urban design work of the regular and best-known players like Rob Krier, Soeters Van Eldonk and Molenaar & Van Winden exhibits considerable appreciation for the qualities of the traditional city, with its slowly evolved structure, its lucid and enclosed public spaces which are variously but almost always clearly and sometimes unexpectedly connected by alleyways, streets or avenues. In his lectures, Sjoerd Soeters usually illustrates his preference for the structure of the traditional city with two black-and-white pictures: a street plan of the medieval Italian city of Parma alongside a modern city design by Le Corbusier, with buildings in black and public space in white in both pictures. After his audience has had a chance to absorb the striking visual differences he then proclaims: 'Ladies and gentlemen, for a good urban designer or architect the urban task is really quite simple: more black and less white!' And Soeters has already displayed these qualities of the city in many of his own works. His urban renewal projects in Nijmegen (Mariënborg), in Amsterdam (Java Island) and now in Zaanstad (Inverdan) all demonstrate the strength of the chosen principles and the professional skill of the maker. Molenaar & Van Winden likewise believe in choosing the most appropriate approach for each specific design problem from the wide range of options offered by architectural history. They call their approach 'radical eclecticism', which just happens to be the title of the final chapter

of the aforementioned book on post-modernism by Charles Jencks. Of course, given the growing popularity of tradition-based work, less skilful plans are now seeing the light of day. Whenever something generates interest among clients, there are always architects prepared to jump on the bandwagon simply because it is in demand, regardless of whether they are professionally equal to the task or not.⁵ And we are all familiar with the pompous stockbroker's villa; in the construction industry, too, 'junk food' sells like hot cakes, with as yet unknown obesity consequences for architecture. You will not find them in the Yearbooks, at any rate. Whereas the work of prominent traditionalists has indeed been selected for inclusion. Natalini's first building in Groningen, as well as the most important works of Rapp+Rapp, Hans Kollhoff, Charles Vandenhove and various projects by Soeters Van Eldonk and Molenaar & Van Winden have all featured in the *Yearbook of Architecture in the Netherlands*. Thus Dijkman is demonstrably wrong, most certainly as regards these yearbooks; the organic NMB bank has also featured, as has the recent organic design by Friedensreich Hundertwasser for the new Ronald McDonald House in Valkenburg aan de Geul. Now that consumers – via private (or collective private) commissions – are acquiring more and more say in their own homes and living environment, there will definitely be more instances in which they opt for solutions with which we are already familiar and that evidently inspire greater trust. Fortunately skilled architects, both traditionally rooted and modernist, are always capable of offering us spatial and visual experiences we have *not* yet encountered. Let us, partly in light of the opening words by Gijs Raggars, assume that it will always be so.

KH

Noten

- 1 Tekstfragment uit de inleiding van architect Gijs Raggars bij zijn inzending 'A World without Objects' voor de internationale ontwerp-prijsvraag voor een nieuw gebouw voor de faculteit Bouwkunde in Delft (2009 – zie ook p. 50).
- 2 www.architectuursmaakttest.nl
- 3 Met neomodern wordt hier het werk bedoeld dat criticus Hans van Dijk eerder als 'onderwijzersmodernisme' betitelde. Het betreft de generatie architecten die tijdens hun opleiding al diepgaand studie maakte van de moderne beweging en daar later in eigen werk uit citeerden of er een eigen draai aan gaven (zoals Mecanoo, DKV, Mastenbroek en Van Gameren).
- 4 De *NL Architectengids 2008-09* hanteert een waarderingsstelsel voor het gepresenteerde werk op internet, vergelijkbaar met de gebruikelijke waardering voor films of andere culturele prestaties in de landelijke dagbladen. Hier zijn de architectenbureaus met 4 en 5 stippen opgenomen.
- 5 Van Rossem zegt daarover in zijn bijdrage aan *De nieuwe traditie*: 'Het is evident dat de gemiddelde architect in ons land niet veel begrijpt van de bouwkunst; velen zijn niet eens in staat om een voluut te tekenen. Daarin kan alleen verandering komen wanneer de geschiedenis van het vak, kennis van de traditie en het ambacht, weer een centrale plaats krijgt in de architectuuropleiding.'

Notes

- 1 Excerpt from architect Gijs Raggars' introduction to his entry, 'A World without Objects', in the international design competition for a new building for the Faculty of Architecture in Delft (2009 – see also p. 50).
- 2 www.architectuursmaakttest.nl
- 3 'Neo-modern' refers to the work that Hans van Dijk had dubbed 'institutional modernism'. It concerns the generation of architects who studied the modern movement in depth during their architectural education and later quoted from it in their own work or gave it their own particular twist (such as Mecanoo, DKV, Mastenbroek en Van Gameren).
- 4 The *NL Architectengids 2008/09* uses a rating system for work presented on the Internet, comparable to that used by films and other cultural endeavours in the national press. It includes those architectural practices with 4 and 5 points.
- 5 Van Rossem had this to say on the subject in his contribution to *The new tradition*: 'It is evident that the average Dutch architect is not well versed in the art of building; many are not even capable of drawing a volute. This will only change when the history of the discipline, knowledge of the tradition and the craft, are once again accorded a central place in architectural education.'